

AGNIESZKA WILKANIEC, BOŻENA ŁUKASIK*, MAGDALENA SZCZEPAŃSKA**

MANOR PARKS AND GARDENS IN POZNAŃ – PROBLEMS AND POTENTIAL

PARKI PODWORSKIE NA TERENIE POZNANIA – PROBLEMY I POTENCJAŁ

Abstract

In the 20th century Poznań extended its limits and annexed many manor farms surrounding the historical city. At present the residences, parks and gardens which used to be part of manor farms are an element of the city landscape. Some of them still exist but others were degraded. This paper focuses on the condition of historical manor parks and gardens in Poznań, their problems and difficulties and methods of their use and protection in a modern city.

Keywords: manor parks, green areas in Poznań, manor farms in Poznań City, manor houses and parks

Streszczenie

Poznań, poszerzając swoje granice, wchłonął wiele majątków otaczających historyczne miasto. Związane z nimi założenia rezydencjonalno-parkowe w zróżnicowany sposób funkcjonują dzisiaj w przestrzeni i krajobrazie miasta. Część parków i ogrodów podworskich nadal istnieje, inne uległy degradacji. Należy zadać pytanie o ich dzisiejszą kondycję. Zapytać o problemy i możliwości ich wykorzystania, a także ich ochronę we współczesnym mieście.

Słowa kluczowe: parki dworskie, tereny zieleni w Poznaniu, majątki na terenie miasta Poznania, założenia rezydencjonalno-parkowe

* Ph.D. Eng. Arch. Agnieszka Wilkaniec, Ph.D. Eng. Bożena Łukasik, Department of Landscape Architecture, Poznań University of Life Sciences.

** Ph.D. Eng. Magdalena Szczepańska, Institute of Socio-Economic Geography and Spatial Management, Adam Mickiewicz University.

1. Introduction

In the past century the city limits of Poznań were extended several times. In consequence, numerous spatial arrangements related with former villages and estates became part of the contemporary city. Within the city limits of Poznań there are at least 33 historical gardens and parks which used to be related with estates, but they were annexed to the city in the 20th century. Not all of the gardens and parks have been preserved in a satisfactory state. There are only traces of some of them. Others still exist but their area is smaller or they are in a very poor state.

The aim of the study was to identify the historical gardens and parks which were formerly part of mansion and grange complexes, to assess the state of their preservation, identify the present area of the complexes in relation to the historical status quo, collect data concerning their current use and the conditions of their potential use in the development of the urban green space system. We also tried to identify problems related with protection of historical complexes.

We described 33 complexes named as the former villages or estates they used to be related with¹, which are now within the city limits of Poznań. We selected the complexes documented with historical data about the historical status of gardens and parks related with the residential part of former estates existing in the early 20th century. We based our selection of estates on analysis of historical maps [7]. We did not include the complexes where it was impossible to determine the location precisely or at least an approximate area of the garden or park.

The complexes under analysis were described during field studies conducted between 2011 and 2015. We collected historical materials, where German topographic maps [7] published at the turn of the 19th century and in later years proved to be particularly important. The state of preservation of individual gardens and parks was assessed by means of point rating. Individual traits of different values referring to a particular spatial item were rated with points, according to the adopted rating scale (rating series). We used a six-point rating scale to assess the state of preservation of the historical spatial arrangements. The state of preservation was rated as '5' – good, '4' – good, transformed, '3' – transformed and neglected or deformed, '2' – transformed and degraded, '1' – with traces preserved, '0' – not preserved. When assessing the state of preservation of individual complexes we took the following elements into consideration: the state of maintenance, possible secondary division of property, current functions. We assessed the legibility of the compositional arrangement, i.e. the possibility to identify existing arrangements of vegetation, the system of roads based on the available historical documentation, old tree stand and bodies of water. We determined the approximate area of parks or gardens in the first half of the 20th century and their current area by means of historical maps [7] and contemporary aerial photographs. The aerial photographs were taken from the libraries of the ArcGIS software. We made measurements with the same software.

We tried to determine trends in changes observed in the complexes under analysis. We also paid attention to the development of areas surrounding gardens and parks.

Majątki Wielkopolskie, Vol. VIII: *Miasto Poznań* [2] by J. Goszczyńska (2004) is an important monograph about the history of mansion and grange complexes in Poznań.

¹ The names of former villages and manors still exist as the names of districts and housing estates in Poznań.

Individual complexes are also mentioned in consecutive monographic volumes of the Chronicle of the City of Poznań, which provides information about districts in Poznań.

The materials collected for the study enabled us to compare the state of preservation and basic data concerning gardens and parks under analysis (Table 1).

2. Characterisation of complexes under analysis

The complexes under analysis differ in their character and size. The area of individual gardens and parks ranges from 0.4 ha to more than 24 ha. We described both immense parks (Kobylepole, Radojewo), which surrounded palaces, and gardens, which were chiefly used for utility purposes and only a small part of their area near the residential building belonging to the estate owner or manager was ornamental (Szczepankowo, Kobylepole, Huby, Sławie). Due to this fact there were considerable differences in the artistic composition of individual complexes. Individual estates were established at different periods in history. The oldest were established in the 18th century (e.g. Chyby), whereas the newest were established in the first half of the 20th century (e.g. Świerczewo, Rudnicze).

The parks and gardens under analysis are located in different parts of the city and they were annexed to it in the 20th century²².

3. The state of preservation of manor gardens and parks

The study revealed that a large number of the complexes under analysis are neglected. No maintenance procedures are applied. The complexes are disused or misused, causing dangers to the historical structure (Table 1). 13 complexes were rated as neglected or partly neglected. 7 complexes were rated as totally or partly degraded. Considerable areas of degraded complexes or parts of these complexes are covered by self-sown vegetation, which obliterates the legibility of remaining historical elements and structures. Unmaintained old trees, network of roads and bodies of water are degraded. The trend of changes in 18 complexes is based on continuation, but it does not always apply to the entire historical area of the park or garden. Green space arrangements in these complexes are in satisfactory state and they are used as green space areas with different purposes. However, not all parks and gardens which are currently maintained have preserved their historical values. For example, the Dendrological Garden near the manor in Sołacz, which belongs to the Poznań University of Life Sciences, has not preserved its stylistic traits despite careful maintenance, because as early as the 1920s it was transformed into an educational garden, which involved a change in its compositional arrangement³³.

²² The dates when individual villages and estates were annexed to the city were found in G. Kodym-Kozaczko, *Rozwój Poznania w planowaniu urbanistycznym w latach 1900-1990*, [in:] *Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*, T. Jakimowicz (ed.), Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2005, p. 24, 30, 47, 70.

³³ J. Goszczyńska, *Majątki wielkopolskie*, Vol. VIII: *Miasto Poznań*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Wsi i Rolnictwa w Szreniawie, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Szreniawa 2004, p. 101-102.

Due to secondary divisions of property not all elements in a complex have the same standard of maintenance in the entire original area. As far as some complexes are concerned, divisions caused the situation where only part of the park or garden is maintained in good condition. Parks in Rudnicze, Umultowo and Nowa Wieś are examples of estates with noticeable effects of these divisions. In these complexes the green space arrangement near the former owners or manager's seat is maintained, whereas other parts of the complex, which are now separate property, have been built up or are considerably neglected.

In many cases the present area of the complexes under study was different than the historical area. Among 33 complexes, the area of 16 complexes decreased, 11 complexes had the same area, whereas the area of 6 complexes was secondarily extended.

According to the rating scale, the average score was 2.78 points. We tried to determine the causes of degradation or good state of individual complexes. We analysed the results of evaluation of the state of preservation with reference to subdivision of some of the complexes under study. In the early 20th century numerous estates in the Greater Poland region, including the areas around Poznań, were purchased by the Prussian Settlement Commission and they were subdivided. German settlers came to new farms established on the subdivided land. The following complexes were subdivided in the early 20th century: Chyby (after 1904), Sołacz (after 1907 due to subdivision into building plots), Górczyn (probably partly in the late 19th century, partly after 1906), Chartowo (after 1905), Kiekrz (after 1905), Krzesiny (after 1910), Pokrzywno (after 1910), Piątkowo (after 1910), Schönherrnhausen (after 1910), Morasko (1902) and Umultowo (after 1910). After World War I the estates in Starołęka Wielka (1929) and Sławie (1935) were subdivided⁴⁴. During subdivision grange buildings and yards (Umultowo, Chartowo, Junikowo, Krzesiny, Piątkowo, Schönherrnhausen) or even mansion and park complexes were divided between newly established farms. The complex in the village of Morasko is a special example of such subdivision. The estate consisted of a residential complex with an 18th-century manor and a 19th-century palace with a park and goods garden. After subdivision both adjacent buildings and the area with surrounding green space were divided between two different owners. Some manor and grange complexes (Pokrzywno, Umultowo, Starołęka Wielka) were sold as remaining parts of estates and they still exist at present⁵⁵. In theory subdivision should have obliterated arrangements, which underwent secondary spatial divisions, but this was not reflected by the results of the assessment of the state of preservation of parks and gardens. It may have resulted from the fact that the residential part of complexes (the residential building and park) usually was not fragmented and it was maintained with due care as the new owner's representative place (it was financed from other sources than the income from the grange which used to be part of the estate). The complexes which were subdivided scored 3 points on average, whereas the complexes which were not subdivided scored 2.7 points.

⁴ Information about the subdivision of Kiekrz estate: H. Smoczek, *Prewentorium w Kierskim dworze*, Chronicle of the City of Poznań, vol. 2013/3: *Kiekrz, Strzeszyn, Podolany*, Wydawnictwo Miejskie Poznania, Poznań 2013, p. 124. Information about other estates: J. Goszczyńska, *Majątki wielkopolskie*, Vol. VIII: *Miasto Poznań*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Wsi i Rolnictwa w Szreniawie, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Szreniawa 2004, p. 8, 28, 45, 63, 79, 88, 100, 103, 107, 122.

⁵ Z. Grzeszczyk, *Inwentaryzacja i projekt rewitalizacji parku dworskiego w Morasku*, engineering thesis, Poznań University of Life Sciences, Poznań 2011.

Table 1

The rating of the state of preservation and conditions concerning manor parks and gardens in Poznań

Village	Registered as monument	Estate subdivided in the early 20 th century	Rating of the state of preservation of the garden/park*	Date of annexation to the city	Approximate area in the early 20 th century vs. present areas of the estates [ha]	Neighbourhood	Trends in transformations	Remarks
Górczyn	X	X	5	1900	1.8/2.6	single-family houses	continuation	property of Adam Mickiewicz University
Solacz	X	X	4	1908	4.4/5.8	recreational areas	continuation	dendrological garden of the Poznań University of Life Sciences
Naramowice			2	1924	3.7/0.9	multi-family houses	degradation/urbanisation	a housing estate built in the area
Golecin			2	1933	7/2.9	recreational areas	neglected	embedded as a green wedge in forest areas
Antonin			3	1940	3.1/4.3	recreational areas/single-family houses	neglected	a city park
Chartowo		X	1	1940	1.4/0.4	multi-family houses	degradation	inexistent, individual old trees

Malta			1	1940	1.6/1.6	recreational areas/ single-family houses	neglected	the area overgrown with self-sown plants, individual old trees
Rudnicze	X		3	1940	2.3/2.3	green space/ industrial zone	continuation/ neglected	private property divided between different owners, partly well- maintained and overgrown
Głuszyna			3	1942	2/1.8	single-family houses	neglected	the area overgrown with self-sown plants, remains of the water system
Kobylepole			2	1942	26.5/24.7	recreational areas/ single-family houses	continuation/ neglected	old trees, poorly legible composition, embedded in a green wedge, connected to the forest
Kobylepole Huby			1	1942	0.7/0.7	farmland	neglected	overgrown area of the former garden
Krzyszyn		X	4	1942	1.4/1.4	single-family houses	continuation	a nursery school, church built in part of the former park in the early 20th century

tab. 1 cont.

Krzyżowniki				3	1942	0.9/0.9	single-family houses	continuation	a small garden, private property
Ławica			2	1940	0.7/0.7		single-family houses	continuation	remains of old trees around nursery school built in the place of the manor
Edwardowo		X	3	1940	4.6/3.6		airport, military zone	neglected	military barracks in part of the park
Marcelin			5	1940	1.7/4.9		commercial buildings	continuation	property of the Poznań University of Life Sciences, park and educational and experimental garden
Minikowo (ul. Ożarowska)		X	5	1942	0.7/1.1		single-family houses/ farmland	continuation	private property, well-maintained
Piotrowo		X	4	1942	4/4		single-family houses/ farmland	continuation	there was a hotel in the manor; now the building is not used
Pokrzywno			4	1942	3/1.4		single-family houses/ commercial buildings	continuation	a railway track in part of the area, a convent in the manor

tab. 1 cont.

Splawie	X	2	1942	8.5/5.3	single-family houses	degradation	chaotic development in part of the former garden, the water system is existent
Starolęka Wielka	X	3	1942	2.9/0.9	single-family houses	neglected	part of a goods garden is being built-up
Strzeszyn		2	1942	2/1.3	single-family houses	continuation	the park area divided between a nursery school and the Institute of Technology and Life Sciences
Szczepankowo		2	1940	3.7/1.1	single-family houses/ farmland	degradation	remains of the garden near the former manor, empty area of the goods garden
Świerczewo		3	1942	9.2/9.2	single-family houses/green space	continuation	strongly overgrown, transformed into an urban recreational area

tab. 1 cont.

Piątkowo		X	1	1940	1.7/0.8	multi-family houses	degradation	the area built up with residential blocks, probably a group of old trees in a green square among the blocks is the only remaining trace
Schönherrhausen		X	2	1940	5.8/3.8	residential/ commercial buildings	neglected	the area overgrown with remains of the water system
Morasko		X	2	1987	3.9/4.1	single-family houses	neglected/ function continued	part of a the rea near the palace is neglected, the area near the old manor is well-maintained but it totally lacks stylistic traits
Nowa Wies Góna	X		3	1987	5.1/1.1	single-family houses	continuation/ degradation/ neglected	part of the area built up with single-family houses, part is overgrown, only the area near the manor is well-maintained

tab. 1 cont.

Radojewo	X		3	1987	24.6/21	single-family houses	neglected	the area reduced by the goods section of the garden, strongly overgrown, but all elements of the composition are legible
Umultowo		X	3	1987	1.5/0.8	single-family houses	continuation/ degradation/ neglected	the garden divided, the goods section of the garden is built up, private property
Wielkie			2	1987	1.5/1.5	farmland	neglected	the garden is connected to the forest, overgrown
Chyby	X		4	1987	3.4/3.4	recreational area	continuation	partly maintained, partly overgrown
Kiekrz	X	X	4	1987	3.1/3.1	single-family houses	continuation	near a health care facility, partly maintained, partly overgrown

* The state of preservation was rated as '5' – good, '4' – good, transformed, '3' – transformed and neglected or deformed, '2' – transformed and degraded, '1' – with traces preserved, '0' – not preserved.

Entry in the register of monuments was another aspect taken into consideration in the analysis of the state of preservation of parks and gardens. The following 11 green space complexes are listed in the register: Górczyn, Sołacz, Rudnicze, Edwardowo, Minikowo (ul. Ożarowska), Piotrowo, Starołęka Wielka, Nowa Wieś Górna, Radojewo, Chyby and Kiekrz [5]. We observed a difference between the average rating of the state of preservation of the complexes listed in the register of monuments, i.e. 3.72 points, and those not listed, i.e. 2.42 points. This fact may prove the effectiveness of protection of park and garden complexes when they are listed in the register of monuments.

Probably the state of preservation of the complexes is not influenced by the length of being part of the city. The complexes under study were divided into three groups, depending on the time when they were annexed to Poznań. The first group comprises the gardens and parks which were annexed to the city in the early 20th century and during the interwar period (4 parks). The average rating in this group was 3.25 points. The second group comprises the largest number of parks and gardens annexed to the city in the 1940s (22 complexes). The average rating in this group was 2.81 points. The third group comprises the complexes annexed to Poznań after extension of its limits in 1987. The average rating in this group was 3 points. Thus, there are minimal differences between the groups in the rating of the state of preservation.

4. Possibilities of protection and use of complexes in the urban green space system

The issues concerning the protection of historical residence and grange complexes, with the parks and gardens under study, were included in spatial planning elaborations concerning Poznań. Former estates are included in two categories in the graphic section of the Spatial Development Plan of the City of Poznań, i.e. areas registered as monuments as well as areas protected according to the plan and other culturally valuable areas. The following estates or their fragments were listed in the Plan: Morasko, Kiekrz, Radojewo, Umultowo, Splawie, Krzesiny, Głuszyna, Ławica, Górczyn, Krzyżownicy, Nowa Wieś Górna, Pokrzywno, Piotrowo, Minikowo, Starołęka Wielka, Świerczewo, Rudnicze, Edwardowo, Marcecin, Sołacz, Strzeszyn [12]. The section on trends in spatial planning in the Spatial Development Plan makes reference to manor and park complexes in Głuszyna, Piotrowo, Starołęka Wielka, Antoninek and Rudnicze. It is postulated that when local plans are made for these areas, it is necessary to allow the existing terrain, maintain and protect the spatial arrangement of these complexes and historical buildings, ensure revalorisation of culturally valuable buildings and structures, adjust new development planned in the surroundings of a historical complex to its character and scale and to match it with historical spatial structures. As far as villages with residence, park and grange complexes are concerned as well as former estates which function independently (Marcecin, Strzeszyn, Umultowo, Wielkie, Rudnicze, Splawie, Morasko, Radojewo), according to the Spatial Development Plan it is necessary to ensure the possibility of revalorisation of historical parks [12].

Local spatial development plans differ in details concerning the recommendations referring to individual complexes. For example, the local plan for the area of the complex in Marcecin provides a wide range of protection and precisely formulated recommendations [13]. According

to the plan, it is necessary to consult the applicable Conservation Officer (the complex is not registered as a monument) about all actions taken within the area of the complex. The area of the park will be extended, whereas trees and the hornbeam espalier as well as alleys leading to the complex with trees standing along them will be protected [13]. There are only very general recommendations concerning other complexes (e.g. Piotrowo [8], Naramowice [10], Morasko [9]). Not all complexes are included in local land use plans; some of them will be included in the documents which are being prepared at the moment. Some decisions included in the plans seem to be disputable. For example, the plans for Sławie and Szczepankowo [11, 14] assume that the areas of former goods gardens, which used to be part of mansion and grange complexes, will be built up. Although at present these areas are void of historical forms of green space, this does not mean that their future use should not be related with their former function. The plan for Szczepankowo does not include remains of ornamental green space near the mansion [14]. The plan for Sławie assumes that in the area of the former goods garden only the complex of ponds and ditch supplying water will be left. The other part of the garden area, which is disused but has not been developed yet, will be built up with commercial facilities [11].

A vast majority of the complexes described in this paper have residential buildings in the neighbourhood. Some of them are located within or near green space wedges (Sołacz, Gołęczin, Antoninek, Kobylepole, Radojewo). The complexes in Chyby and Krzyżowniki are situated on Lake Kierskie. In view of this fact, these complexes are potentially important elements complementing recreational areas in the system of urban green spaces in Poznań. At present the park in Świerczewo, which is picturesquely located on several ponds formed as a result of the activity of a brickyard⁶⁶, is being transformed into an area of public urban green space.

5. Summary and conclusions

The research revealed that the state of preservation of historical manor parks and gardens in Poznań is unsatisfactory. Many complexes are neglected and they do not receive effective protection. The process of their degradation is in progress.

Being listed in the register of monuments seems to be an effective tool of protection for historical parks and gardens in Poznań. However, not all of the valuable complexes listed in this study are registered as monuments. The role of local spatial development plans should be similar. They should guarantee that individual complexes receive care from the Conservator and they should provide precise recommendations so as to provide protection to these areas. However, the research let us draw the conclusion that there are different quality standards in the documentation with land use plans and they are decisive to the future of individual complexes.

Appropriate spatial planning documentation might also contribute to better use of the recreational potential of the parks and gardens described and to their appropriate functioning in the system of urban green spaces.

⁶⁶ *Atlas architektury Poznania*, J. Pazder (ed.), Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2008, p. 170.

1. Wstęp

W minionym stuleciu kilkakrotnie poszerzano granice Poznania, co skutkowało znalezieniem się na terenie współczesnego miasta licznych układów przestrzennych związanych z dawnymi wsiami i majątkami ziemskimi. W granicach Poznania można wyodrębnić co najmniej 33 historyczne ogrody i parki dawniej związane z majątkami, których obszar został wchłonięty przez miasto w XX w. Nie wszystkie spośród zidentyfikowanych ogrodów i parków zachowały się w zadowalającym stanie. Niektóre jedynie śladowo, inne istnieją, ale zmniejszyła się ich powierzchnia lub przetrwały w bardzo złym stanie.

Celem podjętych badań była identyfikacja historycznych ogrodów i parków, stanowiących dawniej część zespołów rezydencjonalno-folwarcznych, ocena stanu ich zachowania, ustalenie współczesnej powierzchni obiektów w odniesieniu do stanu historycznego, zebranie danych dotyczących obecnego sposobu użytkowania, uwarunkowań potencjalnego wykorzystania w kształtowaniu systemu zieleni miejskiej. Starano się również zidentyfikować problemy związane z ochroną historycznych obiektów.

Opisano 33 obiekty występujące pod nazwami dawnych wsi lub majątków, z którymi były związane¹, znajdujące się w obecnych granicach miasta Poznania. Wybrano obiekty, w przypadku których posiadano dane historyczne świadczące o statusie historycznym ogrodów lub parków związanych z częścią rezydencjonalno-mieszkalną dawnych majątków istniejących na początku XX w. Podstawę wyboru obiektów stanowiła analiza map archiwalnych [7]. Pominięto obiekty, w przypadku których nie było możliwe ustalenie dokładnej lokalizacji i przynajmniej orientacyjnej powierzchni ogrodu lub parku.

Objęte badaniami obiekty opisano podczas badań prowadzonych w terenie w latach 2011-2015. Zebrano zachowane materiały archiwalne, a wśród nich bardzo istotne okazały się niemieckie mapy topograficzne [7] w wydaniach z przełomu XIX i XX w. i z lat późniejszych. Ocenę stanu zachowania poszczególnych ogrodów i parków prowadzono metodą bonitacji punktowej, która polega na przypisywaniu poszczególnym cechom, o zróżnicowanej wartości, występującym w obrębie badanej jednostki przestrzennej, odpowiedniej liczby punktów, ustalonej według obranej skali wartości (tzw. szereg bonitacyjny). Aby określić stan zachowania historycznych układów przestrzennych, posługiwano się sześciostopniową skalą. Stan zachowania określano jako: „5” – dobry, „4” – dobry przekształcony, „3” – przekształcony zaniedbany lub zniekształcony, „2” – przekształcony zdegradowany, „1” – zachowany śladowo, „0” – niezachowany. Oceniając stan zachowania obiektów, brano pod uwagę: stan utrzymania, ewentualną obecność wtórnych podziałów własnościowych i aktualnie pełnione funkcje. Określono czytelność układu kompozycyjnego, polegającą na możliwości zidentyfikowania istniejących układów roślinności, przebiegu dróg, zgodnego z dostępną dokumentacją historyczną, starodrzewu, zbiorników wodnych. Ustalono orientacyjnie powierzchnię parku lub ogrodu w 1 połowie XX w. i współcześnie na podstawie map historycznych [7] i współczesnych zdjęć lotniczych. Zdjęcia lotnicze zostały zaczerpnięte z bibliotek dostępnych w programie ArcGIS. Pomiarów dokonano w tym samym programie.

¹ Nazewnictwo związane z dawnymi wsiami i majątkami nadal funkcjonuje w nazwach dzielnic i osiedli Poznania.

Starano się określić kierunek zmian, jakim podlegają opisywane obiekty. Zwrócono również uwagę na sposób zagospodarowania terenów otaczających parki i ogrody.

Ważną publikacją, dotyczącą historii zespołów rezydencjonalno-folwarcznych na terenie Poznania, jest monografia J. Goszczyńskiej z 2004 r. *Majątki Wielkopolskie*, Tom VIII: *Miasto Poznań* [2]. Informacje na temat poszczególnych obiektów można także znaleźć w kolejnych tomach monograficznych Kroniki Miasta Poznania, dotyczących dzielnic Poznania.

Dzięki zebranych materiałom możliwe było stworzenie zestawienia ilustrującego stan zachowania i podstawowe dane dotyczące opisywanych ogrodów i parków (tab. 1).

2. Charakterystyka obiektów objętych badaniami

Obiekty objęte badaniami posiadają zróżnicowany charakter i wielkość. Powierzchnia poszczególnych ogrodów i parków wynosi od 0,4 ha do ponad 24 ha. Wśród opisywanych założeń znalazły się zarówno rozległe parki (Kobylepole, Radojewo), towarzyszące pałacom, jak i ogrody, które pełniły głównie rolę użytkową, a jedynie ich niewielka część, towarzysząca budynkowi mieszkalnemu należącemu do właściciela lub zarządcy majątku, miała charakter ozdobny (Szczepankowo, Kobylepole Huby, Spławie). W związku z tym poziom artystyczny kompozycji poszczególnych obiektów znacząco się różnił. Okres powstania poszczególnych założeń nie jest jednakowy – najstarsze powstały w XVIII w. (np. Chyby), a najmłodsze w I połowie XX w. (np. Świerczewo, Rudnicze).

Opisywane parki i ogrody rozproszone są na terenie całego miasta i włączane były w jego granice w ciągu XX w.²

3. Ocena stanu zachowania ogrodów i parków podworskich

Prowadzone badania wskazują, że wśród ocenianych obiektów duża część pozostaje w stanie zaniedbania, nie jest objęta zabiegami porządkowymi i pielęgnacyjnymi, nie jest użytkowana lub jest użytkowana w sposób niewłaściwy, zagrażający historycznej tkance i strukturze (tab. 1). 13 obiektów uznano za zaniedbane lub częściowo zaniedbane, a 7 za całkowicie lub częściowo zdegradowane. Zaniedbane założenia lub ich części pokryte są w znacznym stopniu samosiewem, który zaciera czytelność istniejących jeszcze historycznych elementów i struktur. Degradacji podlega niepielęgowany starodrzew, układ drogowy i wodny. W przypadku 18 obiektów kierunek zmian można określić jako oparty na kontynuacji, chociaż nie zawsze dotyczy to całego historycznego obszaru parku lub ogrodu. W tych przypadkach istniejące układy zieleni są utrzymywane w zadowalającym stanie, a obiekty funkcjonują jako tereny zieleni o różnorodnym przeznaczeniu. Nie wszystkie par-

² Daty włączania do miasta poszczególnych wsi i majątków ustalono na podstawie: G. Kodym-Kozaczko, *Rozwój Poznania w planowaniu urbanistycznym w latach 1900-1990*, [w:] *Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*, T. Jakimowicz (red.), Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2005, s. 24, 30, 47, 70.

ki i ogrody, podlegające wspólnie pielęgnacji, zachowały swoje walory historyczne. Na przykład Ogród Dendrologiczny przy dworku na Sołacz, należący do Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, nie zachował cech stylowych, mimo starannego utrzymania, ponieważ już w latach 20. XX w. został przekształcony w ogród dydaktyczny, co wiązało się z zmianą układu kompozycyjnego³.

Ze względu na wtórne podziały własnościowe nie wszystkie obiekty utrzymane są w jednolity sposób na całym pierwotnym obszarze. Podziały w przypadku kilku obiektów spowodowały, że tylko część parku lub ogrodu jest utrzymywana w dobrym stanie. Przykłady założeń dotkniętych tego rodzaju podziałami stanowią parki w Rudniczem, Umultowie czy Nowej Wsi. W przypadku wyżej wymienionych obiektów pielęgnacją objęty jest układ zieleni w pobliżu dawnej siedziby właścicieli lub zarządcy, natomiast pozostałe części założenia, stanowiące obecnie odrębną własność, zostały zabudowane lub w znacznym stopniu zaniedbane.

W wielu przypadkach zmieniła się powierzchnia badanych obiektów w stosunku do historycznego stanu. Spośród 33 obiektów obszar 16 uległ zmniejszeniu, 11 zachowało swoją pierwotną powierzchnię, a teren należący do 6 został wtórnie powiększony.

Średni wynik oceny w skali bonitacyjnej wyniósł 2,78 punktu. Starając się ustalić, jakie są przyczyny degradacji lub utrzymywania poszczególnych obiektów w dobrym stanie, przeanalizowano wyniki oceny stanu zachowania w odniesieniu do parcelacji, która dotknęła kilku spośród objętych analizą obiektów. Liczne majątki na terenie Wielkopolski, w tym również otaczające Poznań, na początku XX w. były wykupywane przez Królewską Komisję Kolonizacyjną i parcelowane. Nowo powstałe w wyniku podziału gospodarstwa obsadzano osadnikami niemieckimi. Spośród badanych obiektów parcelacji na początku XX w. uległy: Chyby (po 1904 r.), Sołacz (po 1907 r. w związku z podziałem na działki budowlane), Górczyn (częściowo prawdopodobnie w końcu XIX w., częściowo po 1906 r.), Chartowo (po 1905 r.), Kiekrz (po 1905 r.), Krzesiny (po 1910 r.), Pokrzywno (po 1910 r.), Piątkowo (po 1910 r.), Schönherrnhausen (po 1910 r.), Morasko (1902 r.) i Umultowo (po 1910 r.). Poza tym po I wojnie światowej rozparcelowano majątki Starołęka Wielka (1929 r.) oraz Splawie (1935 r.)⁴. W czasie parcelacji często dzielono pomiędzy nowo powstałe gospodarstwa zabudowę i podwórza folwarczne (Umultowo, Chartowo, Junikowo, Krzesiny, Piątkowo, Schönherrnhausen), a nawet zespoły rezydencjonalno-parkowe. Wyjątkowy przykład dokonania takiego podziału stanowi założenie we wsi Morasko. Siedzibę dóbr stanowiło założenie rezydencjonalne, składające się z dworu, pochodzącego z XVIII w., oraz XIX-wiecznego pałacu wraz z parkiem i ogrodem użytkowym. Po parcelacji oba stykające się budynki i teren zajęty przez towarzyszącą im zielen podzielono pomiędzy dwóch różnych właścicieli.

³ J. Goszczyńska, *Majątki wielkopolskie*, Tom VIII: *Miasto Poznań*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Wsi i Rolnictwa w Szreniawie. Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Szreniawa 2004, s. 101-102.

⁴ Informacje na temat parcelacji majątku Kiekrz: H. Smoczek, *Prewentorium w Kierskim dworze*, Kronika Miasta Poznania, t. 2013/3: *Kiekrz, Strzeszyn, Podolany*, Wydawnictwo Miejskie Poznań, Poznań 2013, s. 124. Informacje dotyczące pozostałych majątków: J. Goszczyńska, *Majątki wielkopolskie*, Tom VIII: *Miasto Poznań*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Wsi i Rolnictwa w Szreniawie. Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie. Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Szreniawa 2004, s. 8, 28, 45, 63, 79, 88, 100, 103, 107, 122.

**Ocena stanu zachowania i uwarunkowania dotyczące ogrodów i parków dworskich
na terenie Poznania**

Wieś	Wpis do rejestru zabytków	Parcelacja majątku na początku XX w.	Ocena zachowania ogrodu/parku*	Data włączenia do miasta	Orientacyjna powierzchnia na początku XX w./współcześnie [ha]	Sąsiedztwo	Kierunek przekształceń	Uwagi
Górczyn	X	X	5	1900	1,8/2,6	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja	własność UAM
Sołacz	X	X	4	1908	4,4/5,8	ter. rekreacyjne	kontynuacja	ogród dendrologiczny UPP
Naramowice			2	1924	3,7/0,9	ter. zabud. mieszk. wielorodz.	degradacja/urbanizacja	zajęty przez osiedle mieszkaniowe
Gołęcin			2	1933	7/2,9	ter. rekreacyjne	zaniedbanie	wtopiony w tereny leśne w klinie zieleni
Antonin			3	1940	3,1/4,3	ter. rekreacyjne/zabud. mieszk. jednorodz.	zaniedbanie	teren parku miejskiego
Chartowo		X	1	1940	1,4/0,4	ter. zabud. mieszk. wielorodz.	degradacja	nie istnieje, pozostały pojedyncze stare drzewa
Malta			1	1940	1,6/1,6	ter. rekreacyjne/zabud. mieszk. jednorodz.	zaniedbanie	zarośnięty samosiewem teren, pojedyncze stare drzewa

Rudnicze	X		3	1940	2,3/2,3	ter. zieleni/ przemysł.	kontynuacja/ zaniedbanie	teren prywatny podzielony pomiędzy różnych właścicieli, częściowo zadbane i zarosnięty
Głuszyna			3	1942	2/1,8	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	zaniedbanie	zarosnięty samosiewem teren, pozostałości układu wodnego
Kobylepole			2	1942	26,5/24,7	ter. rekreacyjne/ zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja/ zaniedbanie	starodrzew, układ kompozycji mało czytelny, w klimie zieleni, łączy się z terenami leśnymi
Kobylepole Huby			1	1942	0,7/0,7	ter. uprawowe	zaniedbanie	zarosnięte tereny po dawnym ogrodzie
Krzesiny		X	4	1942	1,4/1,4	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja	teren zajmowany przez przedszkole, część dawnego parku zajęta przez kościół usytuowany na działce na początku XX w.
Krzyżowniki			3	1942	0,9/0,9	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja	niewielki ogród, własność prywatna
Ławica			2	1940	0,7/0,7	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja	pozostałości starodrzewu na terenie przedszkola wzniesionego w miejscu dworu

Edwardowo	X		3	1940	4,6/3,6	lotnisko, ter. wojskowe	zaniedbanie	część terenu parku zabudowana barakami wojskowymi
Marcelin			5	1940	1,7/4,9	ter. zabud. usługowo-handlowej	kontynuacja	teren UPP, park i ogród dydaktyczny i doświadczalny
Minikowo (ul. Ożarowska)	X		5	1942	0,7/1,1	ter. zabud. mieszk. jednorodcz./uprawowe	kontynuacja	teren prywatny, zabany
Piotrowo	X		4	1942	4/4	ter. zabud. mieszk. jednorodcz./uprawowe	kontynuacja	we dworze znajdował się hotel, obecnie budynek nieużytkowany
Pokrzywno		X	4	1942	3/1,4	ter. zabud. mieszk. jednorodcz./usługowo-handl.	kontynuacja	teren zajęty częściowo przez tory kolejowe, we dworze dom zakonny
Splawie		X	2	1942	8,5/5,3	ter. zabud. mieszk. jednorodcz.	degradacja	teren po ogrodzie częściowo zajęty przez chaotyczną zabudowę, istnieje układ wodny
Starofłęka Wielka	X	X	3	1942	2,9/0,9	ter. zabud. mieszk. jednorodcz.	zaniedbanie	część ogrodu użytkowego zabudowywana

Strzeszyn			2	1942	2/1,3	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja	teren parku podzielony pomiędzy przedszkole a Instytut Technologiczno-Przyrodniczy
Szczepankowo			2	1940	3,7/1,1	ter. zabud. mieszk. jednorodz./uprawowe	degradacja	pozostałość ogrodu przy dawnym dworze, teren ogrodu użytkowego pusty
Świerczewo			3	1942	9,2/9,2	ter. zabud. mieszk. jednorodz./zieleni	kontynuacja	mocno zarosnięty, przekształcany w miejski teren rekreacyjny
Piątkowo		X	1	1940	1,7/0,8	ter. zabud. mieszk. wielorodz.	degradacja	teren zabudowany blokami mieszkalnymi, pozostałość stanowi grupa starych drzew na skwerze między blokami
Schönherrhausen		X	2	1940	5,8/3,8	ter. zab. mieszkaniowej/usługowo-handl.	zaniedbanie	zarosnięty teren z pozostałościami układu wodnego
Morasko		X	2	1987	3,9/4,1	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	zaniedbanie/kontynuacja funkcji	część terenu przy pałacu zaniedbana, przy starszym dworze zadbana, ale całkowicie pozbawiona cech stylowych

Nowa Wieś Górna	X		3	1987	5,1/1,1	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja/ degradacja/ zaniedbanie	część terenu zabudowana domami jednorodzinnymi, część zarosnięta, zabrana jedynie część przy dwoirze
Radojewo	X		3	1987	24,6/21	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	zaniedbanie	teren zmniejszony o część użytkową ogrodu, bardzo zarosnięty, ale czytelne elementy kompozycji
Umultowo		X	3	1987	1,5/0,8	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja/ degradacja/ zaniedbanie	ogród podzielony, część użytkowa zajęta zabudową, własność prywatna
Wielkie			2	1987	1,5/1,5	ter. uprawowe	zaniedbanie	ogród łączy się z lasem, zarosnięty
Chyby	X		4	1987	3,4/3,4	ter. rekreacyjne	kontynuacja	częściowo utrzymywany, częściowo zarosnięty
Kiekrz	X	X	4	1987	3,1/3,1	ter. zabud. mieszk. jednorodz.	kontynuacja	przy obiekcie ochrony zdrowia, częściowo utrzymywany, częściowo zarosnięty

* stan zachowania określano jako: „5” – dobry, „4” – dobry przekształcony, „3” – przekształcony zaniedbany lub zniekształcony, „2” – przekształcony zdegradowany, „1” – zachowany śladowo, „0” – niezachowany

Część założeń dworskich i folwarcznych (Pokrzywno, Umultowo, Starołęka Wielka) zostało sprzedanych jako tzw. resztówka i przetrwała do dziś⁵. Teoretycznie parcelacja powinna przyczynić się do zatarcia układów podlegających wtórnym podziałom przestrzennym, jednak nie znalazło to odbicia w wynikach oceny stopnia zachowania parków i ogrodów. Być może dlatego, że stosunkowo często część rezydencjonalna założeń (budynek mieszkalny z parkiem) nie podlegała rozdrobnieniu i była starannie utrzymywana jako reprezentacyjna siedziba nowego właściciela (finansowana z innych źródeł niż dochody z folwarku, związanego wcześniej z założeniem). Średnia ocena dla obiektów podlegających parcelacji wyniosła 3 punkty, natomiast dla obiektów nieobjętych parcelacją 2,7 punktu.

Kolejnym uwarunkowaniem, które analizowano w odniesieniu do oceny stopnia zachowania parków i ogrodów, był wpis obiektów do rejestru zabytków. Wpis posiada 11 spośród założeń zieleni, objętych badaniami: Górczyn, Sołacz, Rudnicze, Edwardowo, Minikowo (ul. Ożarowska), Piotrowo, Starołęka Wielka, Nowa Wieś Górna, Radojewo, Chyby i Kiekrz [5]. Zaznaczyła się różnica w średniej ocenie stanu zachowania obiektów objętych wpisem do rejestru zabytków, która wynosi 3,72 punktu, i nieposiadających wpisu, która wynosi 2,42 punktu. Może to świadczyć o skuteczności ochrony obiektów parkowych i ogrodowych, polegającej na umieszczaniu ich w rejestrze zabytków.

Na stan zachowania obiektów prawdopodobnie nie miało wpływu to, jak długo znajdują się w granicach miasta. Podzielono badane założenia na trzy grupy w zależności od tego, kiedy zostały włączone do Poznania. Pierwsza obejmuje ogrody i parki włączone na początku XX w. i w latach międzywojennych (4 parki), a średnia ocen dla tej grupy wynosi 3,25 punktu. Drugi, najliczniejszy zbiór stanowią parki i ogrody włączone do miasta w latach 40. XX w. (22 obiekty), ze średnią oceną 2,81 punktu. Trzecia grupa to obiekty wchłonięte przez Poznań po rozszerzeniu granic w 1987 r., a średnia ocen w tej grupie wynosi 3 punkty. Różnice w ocenie stanu zachowania poszczególnych grup są zatem niewielkie.

4. Potencjalne możliwości ochrony i wykorzystania obiektów w systemie zieleni miejskiej

Zagadnienia związane z ochroną historycznych zespołów rezydencjonalno-folwarcznych, których część stanowią opisywane parki i ogrody, zostały uwzględnione w opracowaniach planistycznych dotyczących Poznania. W części graficznej Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Poznania dawne majątki występują w dwóch kategoriach terenów, jako: „obszary wpisane do rejestru zabytków...” oraz „obszary chronione planem oraz pozostałe cenne kulturowo”. Wśród wymienionych znalazły się założenia lub ich fragmenty w: Morasku, Kiekrzu, Radojewie, Umultowie, Splawiu, Krzesinach, Głuszynie, Ławicy, Górczynie, Krzyżownikach, Nowej Wsi Górnej, Pokrzywnie, Piotrowie, Minikowie, Starołęce Wielkiej, Świerczewie, Rudniczem, Edwardowie, Marcellinie, Sołaczu i Strzeszynie [12]. W tekście Studium, w części dotyczącej kierunków zagospo-

⁵ Z. Grzeszczyk, *Inwentaryzacja i projekt rewaloryzacji parku dworskiego w Morasku*, praca inżynierska, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Poznań 2011.

darowania przestrzennego, w odniesieniu do zespołów dworsko-parkowych w Głuszynie, Piotrowie, Starołęce Wielkiej i Antoninku oraz Rudniczu postuluje się przy opracowywaniu planów miejscowych, obejmujących ich obszar, branie pod uwagę: istniejące ukształtowanie terenu, zachowanie i ochronę układu przestrzennego założeń i tworzącej go historycznej zabudowy, zapewnienie rewaloryzacji obiektów budowlanych cennych kulturowo, dostosowanie nowej zabudowy planowanej w otoczeniu zabytkowego zespołu do jego charakteru i skali oraz wpisanie jej właściwie w historyczne struktury przestrzenne. W przypadku wsi z założeniami rezydencjonalno-parkowo-folwarcznymi lub funkcjonujących niezależnie dawnych majątków (Marcelin, Strzeszyn, Umultowo, Wielkie, Rudnicze, Sławie, Morasko, Radojewo) studium zakłada między innymi zapewnienie możliwości rewaloryzacji parków historycznych [12].

Stopień szczegółowości zaleceń zawartych w planach miejscowych zagospodarowania przestrzennego, obejmujących poszczególne założenia, jest bardzo zróżnicowany. Szeroki zakres ochrony i precyzyjnie opracowane zalecenia zawiera np. plan miejscowy obejmujący teren majątku w Marcelinie [13]. Plan zakłada między innymi konieczność konsultowania wszystkich działań na terenie założenia z właściwym urzędem Konserwatora Zabytków (obiekt nie posiada wpisu do rejestru zabytków), poszerzenie terenu parku, ochronę pomnikowych drzew i szpaleru grabowego na jego terenie oraz alei drzew, prowadzących do obiektu [13]. Zalecenia dotyczące innych obiektów są w większości przypadków ogólnikowe (np. Piotrowo [8], Naramowice [10], Morasko [9]). Nie wszystkie obiekty zostały objęte planami miejscowymi, a część znajdzie się w zakresie dokumentów obecnie opracowywanych. Niektóre spośród postanowień planów wydają się dyskusyjne. W przypadku planów obejmujących Sławie i Szczepankowo [11, 14] zakłada się zabudowanie terenów dawnych ogrodów użytkowych, będących częścią założeń rezydencjonalno-folwarcznych. Co prawda, tereny te są obecnie pozbawione historycznych form zieleni, ale nie oznacza to, że ich przyszłe przeznaczenie nie mogłoby nawiązywać do dawniej pełnionej funkcji. W przypadku Szczepankowa w planie nie uwzględniono istniejącej przy dworze pozostałości zieleni o ozdobnym charakterze [14]. W odniesieniu do Sławia zakłada się jedynie zachowanie zespołu stawów i zasilającego je rowu na terenie dawnego ogrodu użytkowego. Pozostały teren ogrodu, w tej chwili nieużytkowany, jednak jak dotąd wolny od zabudowy, przeznaczony pod zabudowę usługową [11].

Przeważająca część opisywanych założeń posiada sąsiedztwo w postaci zabudowy mieszkaniowej, kilka znajduje się w obrębie lub sąsiedztwie klinów zieleni (Sołacz, Gołęczin, Antoninek, Kobylepole, Radojewo), a obiekty w Chybach i Krzyżownikach położone są nad jeziorem Kierskim. W związku z powyższym wymienione obiekty stanowią potencjalnie ważne uzupełnienie terenów rekreacyjnych w systemie zieleni miejskiej Poznania. Obecnie park w Świerczewie, położony malowniczo nad kilkoma stawami, powstałymi w wyniku działalności cegielni⁶, jest przekształcany w ogólnodostępny teren zieleni miejskiej.

⁶ *Atlas architektury Poznania*, J. Pazder (red.), Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2008, s. 170.

5. Podsumowanie i wnioski

Prowadzone badania wskazują na niesatysfakcjonujący stan zachowania historycznych parków i ogrodów podworskich na terenie Poznania. Wiele obiektów jest zaniedbanych i nie objętych skuteczną ochroną, przez co procesy ich degradacji stale postępują.

Skutecznym narzędziem ochrony historycznych parków i ogrodów na terenie Poznania wydaje się wpis do rejestru zabytków, którego nie posiadają wszystkie wartościowe obiekty wymienione w niniejszym opracowaniu. Podobna może być również rola planów miejscowych zagospodarowania przestrzennego, które powinny zagwarantować poszczególnym obiektom opiekę konserwatorską, a także nakładać precyzyjne zalecenia zmierzające do zapewnienia ochrony. Wnioski z prowadzonych badań wskazują jednak na zróżnicowaną jakość opracowań planistycznych, od których zawartości zależy przyszłość poszczególnych obiektów.

Właściwie wykonane opracowania planistyczne mogłyby również przyczynić się do pełniejszego wykorzystania potencjału rekreacyjnego opisanych parków i ogrodów oraz ich właściwego funkcjonowania w systemie zieleni miejskiej.

REFERENCES/LITERATURA

- [1] *Atlas architektury Poznania*, J. Pazder (ed.), Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2008.
- [2] Goszczyńska J., *Majątki Wielkopolskie*, Tom VIII: *Miasto Poznań*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Wsi i Rolnictwa w Szreniawie, Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Szreniawa 2004.
- [3] Grzeszczyk Z., *Inwentaryzacja i projekt rewaloryzacji parku dworskiego w Morasku*, engineering thesis, Poznań University of Life Sciences, Poznań 2011.
- [4] Kodym-Kozaczko G., *Rozwój Poznania w planowaniu urbanistycznym w latach 1900-1990*, [in:] *Architektura i urbanistyka Poznania w XX wieku*, T. Jakimowicz (ed.), Wydawnictwo Miejskie, Poznań 2005.
- [5] *Rejestr zabytków nieruchomości województwa wielkopolskiego*, <http://poznan.wuoz.gov.pl/system/files/zalaczniki/wlk-rej.pdf>.
- [6] Smoczek H., *Prewentorium w Kierskim dworze*, Kronika Miasta Poznania, vol. 2013/3: *Kiekrz, Strzeszyn, Podolany*, Wydawnictwo Miejskie Poznania, Poznań 2013, p. 124-134.

Materiały źródłowe

- [7] *Messtischblatt* – German table maps, scale 1:25000: Posen Nord (section 1929, established in 1888, published in 1916), Posen Süd (section 1997 established in 1888, published in 1919), Schwersenz (section 1930, established in 1888, published in 1911), Sady (section 4860, established in 1888, published in 1898), Dombrowka (section 3666 established in 1889, published in 1900), Gondek (section 1998, established in 1888, published in 1913), <http://mapy.amzp.pl>.

- [8] Resolution No. XLVII/711/VI/2013 of the City Council of Poznań of 19 March 2013 on the local spatial development plan for 'The Głuszynka Valley – Part C' in Poznań.
- [9] Resolution No. L/762/VI/2013 of the City Council of Poznań of 21 May 2013 on the local spatial development plan for 'Morasko-Radojewo-Umultowo' Morasko Centre in Poznań.
- [10] Resolution No. LII/692/V/2009 of the City Council of Poznań of 7 April 2009 on the local spatial development plan for 'Naramowice – ul. Karpia' in Poznań.
- [11] Resolution No. LIV/724/V/2009 of the City Council of Poznań of 12 May 2009 on the local spatial development plan for the former village of Spławie in Poznań.
- [12] Resolution No. LXXII/1137/VI/2014 of the City Council of Poznań of 23 September 2014 on the local spatial development plan for the City of Poznań.
- [13] Resolution No. LXXV/883/III/2001 of the City Council of Poznań of 18 December 2001 on the local spatial development plan for MARCELIN in Poznań.
- [14] Resolution No. XCIX/1119/IV/2006 of the City Council of Poznań of 11 July 2006 on the local spatial development plan for 'Michałowo Grange – Part A' in Poznań.

